

nežinau. Sustoju ir galvoju, kuriuoju man eiti keliu. Atėjo man in galvą labai labai geros mintys. Jeigu aš eisiu po kairei, kreivu, vingiuotu keliu, tai nueisiu in amžiną pražūtį.

O jei aš eisiu po dešinei, tiesum keliu, tai aš nueisiu in amžiną gyvenimą. – Viešpatie, neužmiršk mano prašymo, kad aš visada eitau dorybės keliais, o Tu man padėk (p. 340).

Vita Ivanauskaitė

Lietuvių užkalbėjimai baltarusiškame kontekste

Kai kurios lietuvių kultūros vertybės labiau nei kitos vertinamos už Lietuvos ribų. Iš folkloro į šią kategoriją pirmiausia patenka klasikinės lietuvių liaudies dainos (pats gausiausias lietuvių tautosakos žanras), dar XIX a. pradžioje pradėtos garsinti Liudviko Rėzos ir patekusios į Johanno Wilhelmo Goethe's ir kitų garsių vokiečių akiratį. Tačiau užsienio tyrėjų dėmesį traukia ir kuklus užkalbėjimų žanras, kuris, priešingai nei dainos, yra vienas iš fragmentiškiausiai dokumentuotų. Užkalbėjimai kiek intensyviau pradėti užrašinėti tik XX a. pradžioje, ir tik suomių folkloristo Viljo Mansikkos dėka. Istorija tęsiasi ir juos tiriant – lietuvių užkalbėjimus, kaip įvairiopų tyrimų objektą, „atrado“ rusų mokslininkė Marija Zavjalova, 1999 m. Maskvoje apgynusi disertaciją *Baltų-slavų užkalbėjimų tekstas: lingvistinė analizė ir pasaulėvaizdis*. 2006 m. beveik tokiu pat pavadinimu išėjo Rusijos mokslų akademijos Slavistikos institute parengta M. Zavjalovos monografija¹. Ją recenzavo žymios rusų filologės Lidija Nevskaja ir Serafima Nikitina.

Tai išsamus folkloristinis tyrimas, kuriame lyginami lietuvių ir baltarusių užkalbėjimai. Kiek keistoka, kad knygos pavadinimas išplečia objektą iki baltų ir slavų užkalbėjimų, nors tyrimas orientuotas į jau ir taip tikrai didelį ir nelengvai aprėpiamą baltarusių ir lietuvių užkalbėjimų masę. Nežinia kodėl pretenduojama į baltus, nors beveik neanalizuojama latviška medžiaga, ir į slavus, jei, be baltarusių, tik šiek tiek dėmesio paskutiniame knygos skyriuje skiriama lenkų ir rusų

užkalbėjimams (ir tik tiems, kurie yra lietuviškų tekstų tarptautiniai atitikmenys).

Monografiją sudaro trys pagrindinės dalys ir priedas. Pirmojoje dalyje analizuojami tekstų struktūros ypatumai ir lingvistinė raiška, antrojoje nagrinėjamas pasaulio modelis užkalbėjimuose, o trečiojoje aptariamos baltų ir slavų užkalbėjimų siužetų paralelės. Kaip knygos priedas pateiktas lietuvių ir baltarusių užkalbėjimų tezauro tipo žodynas.

Pirmoji knygos dalis, pavadinta „Lietuvių ir baltarusių užkalbėjimų struktūrinė organizacija“, sudaryta iš penkių skyrių. Juose aptariami ir palyginami užkalbėjimų struktūriniai-semantiniai tipai, semantiniai-sintaksiniai ypatumai, gramatinės konstrukcijos (sintagminiu lygmeniu), kai kurie darybiniai modeliai ir fonetiniai ypatumai. Pirmajame skyriuje pateikiamas struktūrinių-semantinių tipų aprašymas. Atkreiptinas dėmesys, kad sąvoka „struktūrinis-semantinis tipas“ (arba „struktūrinis-siužetinis tipas“, p. 17) čia vartojama kita, lietuvių folkloristams neįprasta reikšme. Lietuvoje struktūrinis-semantinis tipas paprastai suvokiamas kaip siužeto naratyvinės struktūros visuma (pvz., Bronislavos Kerbelytės *Pasakojamosios tautosakos kataloge* struktūrinis-semantinis tipas sudarytas iš keleto elementariųjų siužetų; *Lietuvių liaudies dainyne* tipai semantiniu-struktūriniu pagrindu formuojami pagal teksto siužetą ir poetinę raišką). Tautosakos kūrinys priskiriamas vienam kuriam tipui ir pagal tai gali būti klasifikuojamas. Tuo tarpu M. Zavjalova šį terminą vartoja tam tikroms užkalbėtojo funkcijoms apibūdinti (semantika suprantama ne kaip teksto turinys, bet kaip užkalbėtojo elgesio su liga būdas). Iš viso skiriami septyni struktūriniai-semanti-

¹ М. В. Завьялова. *Балто-славянский заговорный текст: Лингвистический анализ и модель мира*, Москва: Наука, 2006. – 564 p.

niai tipai (tiksliau – funkcijos), kiekvienas jų skirstomas dar smulkiau: 1) užkalbėtojas įvardija ligą (nominacija); 2) apeliuoja į pasaulio tvarką; 3) tiesiogiai kreipiasi į ligą; 4) apibūdina ligos veikimo būdą; 5) kreipiasi į pagalbininkus; 6) pats ar kieno nors padedamas atlieka tam tikrus veiksmus; 7) kreipiasi į šventuosius personažus, jiems perkeldamas atsakomybę už gydymą. Šioje klasifikacijoje penktoji ir septintoji funkcijos yra labai artimos ir bemaž sutampa, plg. šiuos du skirtingiems tipams priskirtus lietuvių užkalbėjimus: „Žeme ir Saula, atimkite nuodus“ (5b) ir „Šventas Jokūbai, atimk sopį nuo NN“ (7a).

Visi M. Zavjalovos išskirti struktūriniai-semantiniai tipai yra grindžiami lietuvių ir baltarusių užkalbėjimų pavyzdžiais. Dėl dokumentavimo abejonių kelia tiktai *6e* potipis „Užkalbėtojo metamorfozės (užkalbėtojas veikia kito personažo vardu)“. Autorė teigia, jog šis potipis užfiksuotas tik baltarusių tradicijoje, pateikdama tokius pavyzdžius, kaip „Я цябе заспяваю і выбіваю і высякаю – Госпадам Богам, імем сваім – Гаўрылам“ (p. 28) ir kt. Lietuvių užkalbėjimuose irgi galima aptikti analogiškos struktūros pavyzdžių: „Ne aš kertu, grizas kerta“, „Ne aš plaku, prakeiktas garas plaka!“, „Ne aš tave mušu, nei mano giminė, lai tave muša visi šventieji.“ Nors šie lietuviški tekstai monografijoje kai kada netgi yra cituojami (p. 245 ir kt.), bet tvirtinama, esą lietuvių tradicijoje jie visai neaptinkami (p. 180).

Išskirtosios funkcijos nesuklasifikuoja (ir nesiekia to daryti) užkalbėjimų tekstų visumos, nes viename tekste jų gali būti bent kelios. Tačiau pats skirstymas pagal struktūrinius-semantinius tipus (o iš tiesų – pagal funkcinis modelius) atrodo perspektyvus lyginamojoje studijoje – toks pjūvis leidžia išryškinti kai kurias skirtingas lietuvių ir baltarusių užkalbėjimų tendencijas. Pavyzdžiui, lietuvių užkalbėjimams, kitaip nei baltarusių, visai nebūdingas ketvirtasis struktūrinis-semantinis tipas (išsamus ligos apibūdinimas ją detalizuojant) ir gana retas septintasis (kreipimasis į šventuosius personažus), kuriam priklausantys užkalbėjimai tampa labai artimi maldoms. Remdamasi Julijos Arnautovos

teorija, M. Zavjalova teigia, kad tik lietuvių užkalbėjimų tradicijos krikščionėjimas lėmė slinkti nuo formulės tipo užkalbėjimo link maldos formos. Ši mintis yra vienas knygos leitmotyvų, toliau plėtojamas kaip teiginys, kad lietuvių užkalbėjimai yra archajiški, formulės tipo, mažai paveikti krikščionybės, nenaratyviniai (naratyvumas atsiranda tik kaip krikščioniškų užkalbėjimų poveikio rezultatas) ir tuo skiriasi nuo krikščionybės kur kas labiau paveiktų baltarusiškų užkalbėjimų.

Toliau pirmojoje knygos dalyje pereinama prie teksto sintaksinių, gramatinių, darybinių ir fonetinių ypatumų analizės. Labai svarbu, kad autorė neapsiriboja formalia teksto ir kalbos ypatumų analize, bet iš to daro abi lyginamąsias tradicijas apibūdinančias išvadas: trumpi, neepiniai lietuvių užkalbėjimai yra orientuoti į fonetinių ir morfologinių priemonių vartojimą (pvz., skiemenų sukeitimą, tautologiją, sudurtinius žodžius, garsų pamėgdžiojimą, žodžių žaismą, garsų pakartojimą), tuo tarpu baltarusių užkalbėjimuose, kurie, priešingai lietuviškiesiems, yra ilgi, išplėtoti, su daugybe detalių, ypač dažnai vartojamos sintaksinės priemonės (pvz., pakartojimai, išvardijimai, gausybė epitetų ir t. t.).

Antroji knygos dalis skirta lietuvių ir baltarusių užkalbėjimų pasaulėvaizdžiui tirti. Šiam tyrimui atlikti autorė, remdamasi S. Nikitinos metodika, sudarė tezaurinį žodyną (monografijos priedas, p. 265–547), kuris yra didesnis už pačią studiją. Jame suregistruoti pagrindiniai lietuvių ir baltarusių užkalbėjimų objektai, veiksmai, būsenos, vietos, atributai, epitetai, antonimai, sinonimai ir t. t. (kategorijų sąrašas su paaiškinimais pateikiamas p. 267–269). Žodynu stengiamasi aprėpti žodžių semantinius kontekstus – tai užkalbėjimų pasaulėvaizdžio tyrimo metodinis įrankis, kurį M. Zavjalova panaudojo disertacijoje ir knygoje. Paties tezaurinio žodyno, kurio apimtis siekia beveik 300 puslapių, publikavimo vertė nėra aiški – nors jis remiasi sudėtinga duomenų klasifikacija ir yra solidus disertacijos priedas, atskleidžiantis autorės naudotą metodiką, tačiau kitam mokslininkui šiuo tezauru

pasinaudoti neįmanoma, nes jame nėra jokių nuorodų į tekstų šaltinius. Kad ir kokios būtų išsamios teksto preparavimo procedūros, bet, nematant paties teksto, skaitytojui iš žodyne pateiktos sudėtingos veiksmų, objektų, būsenų, vietų ir t. t. sistemos užkalbėjimo teksto neįmanoma suvokti. Tam reikėtų atkoduoti daugybę sudėtingų ir tarpais neišvengiamai subjektyvių loginių operacijų, kurias autorė atliko kurdama tezaurą. Neaišku, kiek ir kokių šaltinių naudota kuriant žodyną, nes kai kurie būdingi žodžiai nėra įtraukti, pavyzdžiui, apibūdinant Mėnulį nurodomi tik trys jo epitetai – *svarus*, *delčios* ir *senas*, tačiau nenurodomi ne mažiau būdingi *šviesus*, *gražus*; iš vardų pateikiami tik keturi variantai: *mėnasėlis*, *Jaunas Mėnulis*, *jaunas jaunikaitis*, *dangaus karalaitis*, tačiau jų yra ir daugiau – *šviesybės ponaitis*, *dangaus tėvulis*, *jaunas mėnuo* – *senas tėvas* ir kiti; ką jau kalbėti apie čia neįtrauktas maldeles – straipsnyje *Maldelės į jauną mėnulį rytų Lietuvos folklore: etnolingvistinis aspektas* kalbininkė Birutė Jasiūnaitė suskaičiuoja net 94 skirtingus maldelių kreipinius į jauną Mėnulį!

Tezauriniame žodyne ir knygos antroje dalyje užkalbėjimų pasaulis dalijamas į keturias sritis: išorinį pasaulį, ligų pasaulį, ligų aukos pasaulį ir kovos su ligomis pasaulį. Autorė atskirai ir atsidėjusi nagrinėja šiuos keturis aspektus ir išryškina lietuvių ir baltarusių užkalbėjimų etnomedicininio pasaulio bruožus. Gaila tik, kad interpretuojant neišeinama į platesnį tautosakinį ir etnokultūrinį kontekstą, o apsiribojama vien užkalbėjimais. Suprantama, tai labai plati tema, tačiau bent iš dalies buvo galima pasiremti kitų mokslininkų tyrimais; pirmiausia čia minėta Ramūno Trimako disertacija *Žmogaus sveikatos samprata lietuvių folklore* (2003) ir straipsniai bei puikūs baltarusių tyrinėtojos Tacjanos Valodzinės darbai, nepatekę į monografijos literatūros sąrašą.

Norėčiau atkreipti dėmesį į kelis šiame skyriuje išskylančius diskutuotinus teiginius ir keletą tekstologinių nesusipratimų. 161 puslapyje kalbama apie *gyvačių kulto* svarbą Lietuvoje; žalčio ir gyvatės neskyrimas ir painiava dėl liaudiškų žalčio terminų yra

daugelio istorinių šaltinių problema, bet semantinė ir terminologinė distinkcija tarp gyvatės ir žalčio, laimei, XX a. tyrinėtojų jau yra išryškinta, tad nevertėtų vėl grįžti prie painiavos, ieškant Lietuvoje gyvatės kulto. 162 puslapyje ankstesnio gyvatės garbinimo pėdsakų autorė įžiūri („видны следы прежнего почитания змеи“) tokiaame užkalbėjime: „Šventas Petras ir Jėzus ėjo per žalią ganyklą ir patiko žaltį ir gyvatę. Angelas šnekėjo, o Kristus prisiekė, kad nuodai išeitų.“ Šis tekstas priklauso tarptautinių krikščioniškų migruojančių siužetų grupei, jis žinomas Lenkijoje, Latvijoje, Estijoje ir vargu ar turi ką nors bendra su lietuvišku „gyvatės kultu“. Beje, aptikusi šio užkalbėjimo latviškų variantų, 253 puslapyje knygos autorė teigia, kad šis užkalbėjimas į lietuvių tradiciją tikriausiai patekęs iš Latvijos; tai ne vienintelis atvejis, kai paskutiniame knygos skyriuje, pateikiant tarptautinį kontekstą, tekstai interpretuojami kiek kitaip, nors ankstesnėse dalyse į pasikeitusią interpretaciją neatsižvelgiama.

167 puslapyje pateikiama ligos semantinio lauko leksikos dažnumo lentelė rodo, kad lietuvių užkalbėjimuose dažniausiai minima rožė (134 var.), gyvatė (62 var.), šuo (31 var.), akys (27 var.), grįžas (26 var.). Jau iš akies matyti, kad šie statistiniai skaičiaiavimai nėra tikslūs, nes lietuviškų užkalbėjimų nuo grižo yra aiškiai daugiau nei nuo akių ar šuns įkandimo (pvz., 2005 m. Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto išleistoje *Lietuvių užkalbėjimų šaltinių* kompaktinėje plokštelėje (toliau – LUŠ) yra surinkta daugiau kaip 90 užkalbėjimų nuo grižo). Kita vertus, statistika būtų tikslesnė, jei būtų derinama su tipologiniais principais: sakysime, užkalbėjimų nuo rožės ir nuo grižo yra vos po keletą tipų, o užkalbėjimai nuo gyvatės tipologiniu požiūriu yra itin įvairūs ir neabejotinai sudaro didžiausią lietuvių užkalbėjimų tipų fondą.

Aprašydama ligų pasaulį užkalbėjimuose, M. Zavjalova pristato mitologines ligų formas – augalinę, zoologinę, antropomorfinę, anatominę. Tai iš tiesų įdomi klasifikacija, tačiau ne visi pateikiami pavyzdžiai yra tinkami; antai ligos tapatinimas ar sugretinimas su augalu (medžiu) (p. 150, 165) iš tiesų

nėra būdingas lietuvių užkalbėjimams – pateiktas pavyzdys „Kap nakis dzyla, kap dziena dzyla i kap ita šaka džiūsta, tegu ite ita dedervinė išdziūsta“ nerodo tapatumo tarp dedervinės ir šakos taip pat, kaip nėra lygybės tarp dienos / nakties ir dedervinės, o tik analogija tarp procesų – dylimo ir nykimo, džiūvimo ir nykimo.

Kalbant apie ligų pasaulį, 158 puslapyje atkreipiamas dėmesys į svarbų verbalinės magijos principą – ligos tabuizavimą (mums gal būtų įprastesni *eufemizavimo* ir *eufemizmo* terminai): vengiant vartoti tikrąjį ligos pavadinimą, jis keičiamas kitu, pavyzdžiui, užkalbėjimuose nuo gyvatės įkandimo gyvatė nevinama gyvate, bet žibute, lakštute ir pan. Pasak M. Zavjalovos, ligų pavadinimų sinonimai leidžia spėti, jog kai kurie jų yra tabuizuoti, bet, norint tai nustatyti, reikia nagrinėti situacijas, kur užkalbėjimo tekste būtų vartojamas tabuizuotas ligos pavadinimas, o komentaruose – tikrasis. Lietuvišku ligos tabuizavimo pavyzdžiu parinktas užkalbėjimas nuo džiovos, kuriame džiova vadinama *sukatomis*, o nusakant užkalbėjimo aplinkybes vartojamas žodis *džiova* (p. 159). Autorės manymu, slavizmas *sukatos* yra tabuizuotas džiovos pavadinimas. Tačiau M. Zavjalova cituoja šį užkalbėjimą iš *Lietuvių tautosakos* penktojo tomo (1968), kur skelbiamas V. Mansikkos *Litauische Zaubersprüche* 1929 m. pusiau lietuvių, pusiau vokiečių kalba publikuoto teksto vertimas. V. Mansikkos publikacijoje vartojamas tik žodis *sukatos*, o lietuviško žodžio *džiova* nėra. Be to, džiova neminima net ir *Lietuvių tautosakoje* skelbtame tekste, šis žodis yra tik skyrelio antraštė.

Tikrų „tabuizuotų“ ligų pavadinimų lietuviškuose užkalbėjimuose vis dėlto iš tiesų pasitaiko, ir čia tiktų nurodyti, pavyzdžiui, užkalbėjimą nuo rėmens, kuriame jis vadinamas *bevardžiu* (LTR 2374/88). Kitas klausimas šia tema yra apskritai slavizmų gausa lietuvių užkalbėjimuose – slaviški ligų pavadinimai (*zrokai*, *lišajus*, *parušenia*, *macica*, *rona* ir kt.), pasak M. Zavjalovos, yra neatsitiktiniai ir sietini su ligos tabuizavimu. Tačiau slavizmai užkalbėjimuose nėra išskirtinė šio

folkloro žanro problematika, būtina atkreipti dėmesį į nepaprastą slavizmų gausą XIX a. lietuvių kalboje apskritai. Dėl to slavizmų vartojimą užkalbėjimuose ne visada reikėtų vertinti kaip kažin ką ypatingo, kas rodytų požiūrį į ligą ar būtų besąlygiškas užkalbėjimo skolinimosi indikatorius (šis principas dažnai vartojamas trečiajame knygos skyriuje, kai pagal slavizmus spėjama, kad užkalbėjimas atėjęs į lietuvių tradiciją iš slavų).

Atskiras knygos antrosios dalies skyrius skiriamas ligų aukos (tiksliau, paciento) problematikai. Pacientas, kaip ir apskritai liga, jos priežastys ir eiga, lietuvių užkalbėjimuose nedetalizuojamas (kitaip nei baltarusiški tekstai, kurių detalumas ir išsamumas yra vienas pagrindinių struktūrinių principų). Tačiau tai, kad lietuvių užkalbėjimuose ne visada minimas žmogaus vardas, o ypač tai nusakoma lytis, amžius ir nėra polinkio į anatinę kūno dalių vardijimą (būdingą baltarusių užkalbėjimams), dar nereiškia, kad žmogaus statusas yra pažemintas, kaip teigia M. Zavjalova, remdamasi tuo, jog užkalbėjime žmogus įvardijamas pagal jo plaukų spalvą: „в литовских заговорах часто бывает достаточно упоминания цвета волос заговариваемого человека (или цвета шерсти скотины), что еще более понижает статус человека“ (p. 168) (‘lietuvių užkalbėjimuose dažnai pakanka paminėti užkalbamo žmogaus plaukų spalvą (arba gyvulio plauko spalvą), tai dar labiau pažemina žmogaus statusą’). Remdamasi šiuo faktu, autorė, apibendrindama skyrių apie paciento vaizdavimą užkalbėjimuose, teigia, kad lietuvių užkalbėjimuose žmogus iš tikrųjų yra toje pačioje eilėje kaip gyvūnai („человек стоит практически в одном ряду с животным“, p. 176).

Atidžiau išsižiūrėjus į abu M. Zavjalovos pateiktus pavyzdžius matyti, kad jie neįrodo, jog žmogus įvardijamas pagal plaukų spalvą. Pirmajame pavyzdyje cituojama iš antrinio, laisvai redaguoto šaltinio: „Saulė – saulės, mėnuo – mėno, kirmėlė – kirmėlės, vaikščiojo per rasą, kad vaikščioja, tevaikščioja, juodam (*gyvulio ar žmogaus plaukų spalva*) plaukui tegul nevodyja, neiškadyja“ (p. 169).

Tačiau originale – Alfonso Bielinio rankraštyje – mus dominanti vieta yra formuluojama kitaip, čia randame parašyta tik: *sakoma gyvulio spalva*. Akivaizdu, kad klaida atsirado Pranės Stukėnaitės (Dundulienės) publikacijoje, iš kurios cituojama. Antrasis pavyzdys yra Jeronimo Cicėno skelbtas užkalbėjimas su fraze „vaduoj' baltą galvą“ (p. 169). Tačiau žodis *balta* lietuvių kalboje reiškia ne tik spalvą, bet ir kitas ypatybes. Pagal „Lietuvių kalbos žodyną“ šiuo atveju jis atitinka 7-ąją žodžio *baltas* reikšmę – ‘mielas, brangus’ (plg. dainos eilutę „O ko verki, dukrele, o ko verki, baltoji?“). Pats J. Cicėnas žodžių junginį *balta galva* vartoja dar vienu atveju, plg.: „Žemė žemybė, man neramybė! Varlė rupūžė neskusta, tegul būva *baltas žmogus* nekąstas! Ateina kirmėlė iš didelės girios per gilią upę, išsikas sau duobę. Ak tu, *balta galva*, atkalbu aš tave.“ Čia būdvardis *baltas* derinamas ir su žodžiu *galva*, ir su *žmogus*, o tai patvirtintu jo reikšmę ‘mielas, brangus’.

Lietuvių užkalbėjimų šaltinių kompaktinėje plokštelėje iš 1636 tekstų yra vienas pavyzdys, kada žmogus įvardijamas pagal plaukų spalvą: „Jei margas gyvulys, tai margam, jei juodas, tai juodam taip sakyti valug plauko. Jei žmogus, tam žmogui geltonplaukiui, o jei arkliui, tai teip sakyt, koks gyvulio yr plauks, tai tep ir kalbėti“ (nr. 337, Papilės sen., Akmenės r.). Tačiau toks apibūdinimas veikiau yra išimtis, o ne taisyklė, taigi neleidžia apibendrintai kalbėti apie žmogaus statuso pažeminimą iki gyvūno.

Trečioji knygos dalis, pavadinta „Lietuvių ir baltarusių užkalbėjimai arealiniu aspektu“, labai skiriasi nuo pirmųjų dviejų. Visų pirma dėl objekto – čia išeinama iš lietuvių ir baltarusių užkalbėjimų lyginimo ir imamos tirti baltų ir slavų užkalbėjimų paralelės, įtraukiant rusų, lenkų ir latvių kontekstą. Lyginimo pagrindas yra lietuvių užkalbėjimai, kurie lyginami su platesniais ar siauresniais slaviškais kontekstais; tuo tarpu lyginimui su latvių užkalbėjimais skiriamas vienas skyrelis („Baltų-slavų izoglosos“).

Atotrūkis tarp pirmųjų ir trečiosios dalies pastebimas ne tik objekto, bet ir tyrimo tikslo, metodo, stiliaus ir kitais atžvilgiais;

pasitaiko netgi neatitikimų: kai kurie monografijos pradžioje vartoti duomenys nebepatenka į arealinių tyrimų akiratį, nors jie čia reikalingi. Tuo tarpu kai kurie trečiojoje dalyje identifikuoti slaviškos kilmės tekstai anksčiau buvo analizuoti kaip išskirtinai lietuviški. Antai pirmoje ir antroje knygos dalyse cituoti analogiški baltarusių ir lietuvių užkalbėjimai nebepateikiami kaip paralelės, pavyzdžiui, liet. „Ak, tu gyvate, gyvate, nekąsk keltuvos nei žmogaus – nepriims tavęs Dievas, nepriims tavęs saulė, nepriims tavęs mėnuo, nepriims tavęs žvaigždės, neprisi-glausi tu nei an samanų, nei po samanom, nei ant krūmo, nei po krūmu“ ir balt. „Сонца і яркі месяц не будуць вам свяціць і не будзець прынімаць вас сыра маць-земля“ (p. 126).

Nagrindama užkalbėjimus arealiniu aspektu, M. Zavjalova pateikia ir aptaria paralelių pluoštus, knygoje vadinamus izoglosomis. Pirmiausia aptariami baltų ir slavų erdvėje gyvuojantys bendri siužetai: keturi plačiai žinomi tarptautiniai – antrasis Merseburgo užkalbėjimas („kaulas prie kaulo, gysla prie gyslos...“), „Trys rožės“, „Jordanas upė“, „Trys seserys (Trys Marijos)“ bei vienas unikalus baltų ir slavų užkalbėjimas (liet. „Močiute, močiute, gražioji mergele, nusiprausk, apsisotok, atsigulk“). Lietuviškų ir slaviškų paralelių pateikta penketas: du krikščioniški migruojantys siužetai ir trys arealiniai, iš kurių du – dialogas su Mėnuliu ir užkalbėjimas „Trys broliai (Mėnuo, ažuolas, akmuo)“ – pagrįstai laikomi slaviškos kilmės. Tik vienas užkalbėjimas reprezentuoja lietuvių-lenkų-baltarusių užkalbėjimų izoglosą („Dedervine, dedervine, aik juodai liaulai maišyk“). Lietuvių – baltarusių – rusų paralelių aptikta trejetas („Miežy, te špyga“, „Šaka, šaka, te tau kablys, tau dailumas, man švarumas“, „Ką riši? – Grižą“). Skyrelyje „Lietuvių-lenkų-rusų izoglosos“ aptariamas užkalbėjimas „Pele, pele, te tau kaulinis dantis, duok man geležinį“. Tačiau šis užkalbėjimas taip pat gerai žinomas Baltarusijoje ir Latvijoje, tad aiškiai turi būti priskirtas „baltų-slavų izoglosai“. Ir ne tik: Europoje tai paplitęs tekstas, be slavų, gerai žinomi vokiški ir

angliški variantai. Arealinių-etninių izoglosų skyrimas atrodo kol kas pernelyg ankstyvas, tam reikia kruopštaus parengiamojo darbo ir komparatyvistikos tyrimų, apimančių ne tik Rytų, bet ir Vakarų Europą.

Pateiktosios paralelės traktuojamos daugiausia kontaktinės kilmės požiūriu; geneti- nių bendrumų klausimas nėra keliamas. Anot mokslininkės, sutapimų, siejančių slavišką ir baltišką tradiciją, yra išskirtinai mažai, ir faktiškai visi jie turi aiškius pasiskolinimo požymius (p. 201); teigiama, kad siužetai migruoja daugiausia iš slavų į baltų tradiciją. Tačiau M. Zavjalova studijoje mini ne vieną paralelę, kai bendri užkalbėjimų tipai neturi akivaizdžios įtakos požymių ir greičiausiai yra bendros kilmės. Šitokių atvejų būtų ir daugiau, tačiau autorę riboja jos šaltiniai – kaip nurodoma knygos pradžioje, baltarusių užkalbėjimai imami tik iš vienos, nors ir didelės apimties, užkalbėjimų rinktinės, paliekant nuošalėje Polesės užkalbėjimus ir kitas baltarusių užkalbėjimų publikacijas. Be to, labai nedaug vartojama latviškų duomenų (nėra kalbama apie latvių ir baltarusių – rusų paraleles). Tad teiginys, esą kone visi baltų užkalbėjimai, turintys slaviškus atitikmenis, yra skolinimosi rezultatas, yra pernelyg skubotas ir vienapusiškas.

Atskirai yra analizuojami sąveikaujantys slavų ir baltų užkalbėjimai paribiuose; ši analizė yra labai svarbi, norint atskirti vėlyvesnį užkalbėjimų mainų ir skolinių klodą. Tai sudėtingas reiškinys, jį kartais ap sunkina tekstologiniai neapsižiūrėjimai. Kaip du skirtingi užkalbėjimai – lietuvių ir lenkų kalba – pateikiamas Liudviko Adomo Jucevičiaus knygoje *Litwa* (1846) paskelbtas tekstas „Karaliau liepsnotas gyvačių viešpats, žvilgtelėk akele po savo karūnėle <...>“ (p. 248) ir Erazmo Majejskio 1892 m. paskelbtas užkalbėjimas, kuris yra ne kas kita, kaip L. A. Jucevičiaus paskelbtojo užkalbėjimo vertimo į lenkų kalbą citata. Kadangi monografijoje tekstas cituojamas iš 1968 metų *Lietuvių tautosakos* penktojo tomo, susidaro įspūdis, kad jis yra vėlyvesnis už E. Majejskio publikuotąjį.

Analogiškos problemos su pora P. Stukėnaitės-Decikienės (Dundulienės) 1941 m.

paskelbtų tekstų. Lietuvių kalba publikuotas užkalbėjimas „Dievas tėvas yra gydytojas, Dievo sūnus vaistas, Šventoji dvasia – ramybė“ (p. 248) iš tiesų yra vertimas iš lenkiško teksto „Bóg Ojciec jest doktor, Syn Boży – lekarstwo, Duch Świąty – pokój“ (LUŠ 1378). Taip pat ir užkalbėjimas „Šventas Jonas, man trūdna gyvinč, pašauk iš to pasaulio į šį pasaulį“ (p. 107) yra P. Dundulienės vertimas iš lenkų kalbos (orig.: Švintas Jonas, mnie trudno żyć, ratuj z tego świata na ten świat. Amen. Amen. Amen. – LUŠ 1469).

Aptarus visus tris monografijos skyrius, atskirai vertėtų pakalbėti apie šaltinių atranką ir naudojimą. Šaltinių kritikos stoka yra vienas didžiausių knygos trūkumų. Pavyzdžiui, *Švaistikas* Vinco Krėvės skelbtame užkalbėjime yra aiškiai rašytojo įterptas iš „Sūduvių knygelės“ istoriografijos ir juo remiantis negalima kalbėti apie pagonišką dievo Švaistiko kovą su gyvate (p. 40). V. Krėvės tekstų vartojimas tyrime apskritai yra labai rizikingas dalykas – jų išskirtinė sintaksė, stilistika ir kitos šio rašytojo literatūrinei kūrybai būdingos savybės rodo, kad tai nėra autentiški užkalbėjimų tekstai. O M. Zavjalovos knygoje yra ne vienas atvejis, kai svarbus teiginys apie lietuvių užkalbėjimų išskirtinumą, lyginant juos su baltarusių, remiasi kaip tik V. Krėvės užkalbėjimų citatomis (tai, beje, dar sykių parodo, kad V. Krėvės užkalbėjimai yra unikalūs). Ne geriau yra, kai pasiremiamą Eugenijos Šimkūnaitės literatūrinėmis pasakomis ar Pranės Dundulienės skelbtais duomenimis. Pavyzdžiui, remiantis E. Šimkūnaite teigiama, kad žaltys yra Saulės sūnus, turintis įveikti žemėje priešininką, kad galėtų grįžti į savo tėvynę (p. 110). Iš P. Dundulienės knygos *Ugnis lietuvių liaudies pasaulėjautoje* kaip lietuviškas užkalbėjimas cituojama latviška maldelė į ugnį (p. 120); tiesa, šiuo konkrečiu atveju tai jau pačios M. Zavjalovos neapsižiūrėjimas, nes P. Dundulienė nurodo teksto kilmę: „Ugniai patalą klodavo ir maldas kalbėdavo ir *latvės* (išskirta mano – D. V.), sakydamos: ‘Miegok, mano ugnele, kaip pelytė lizdelyje! Nesiauk kojųčių ir nekelk sparnelių’.“ Prie abejotinų dalykų reikėtų priskirti ir teiginį, kad *gyva-*

taras yra šokis, šokamas per Jurgines ir skirtas derlingumui padidinti (p. 187), – autorė remiasi P. Dundulienės teiginiu, kuris, deja, etnografinė knygoje nėra paremtas konkrečiu šaltiniu.

Kai kurios klaidos ir netikslumai randasi dėl nepakankamo baltų mitologijos šaltinių ir mitinio konteksto žinojimo. Maldelė į dievą Gabjaujį cituojama ne iš Mato Pretorijaus *Prūsijos idomybių* (nors veikalas šiuo metu lengvai prieinamas iš dviejų mokslinių leidimų – Norberto Vėliaus sudarytų *Baltų religijos ir mitologijos šaltinių* III tomo ir Ingės Lukšaitės parengtų *Prūsijos idomybių* III tomo), bet iš Aukusti Niemio ir Adolfo Sabaliausko 1911 m. išleistos dainų rinktinės *Lietuvių dainos ir giesmės šiaur-rytinėje Lietuvoje*; iš citatos atrodo, kad teonimas yra moteriškos lyties: „Miela dievaite, Gabjauja“, anot M. Zavjalovos, yra švelnus kreipimasis į Gabiją (p. 120). Tuo tarpu M. Pretorijus kalba apie vyrišką dievą: *Miels Diewe Gabjaugia, mes taw graszei atlikkom, buk linksmas, musu Diewele*. M. Zavjalovos teigimu, lietuvių užkalbėjimuose (kitaip nei baltarusių) minimos gerai žinomos pagoniškos dievybės („вполне определенные упоминания языческих божеств“, p. 186); šiai minčiai argumentuoti pateikti trys pavyzdžiai: *Krūminė* (*Kruminikė, Žemininkė*) – žemės derlingumo deivė, *Perkūnas* – dievas griausmavaldys ir jau minėtas lietuvių „šviesos ir vaisingumo dievas“ *Švaistikas*. Pirmasis teonimas, *Kruminie Pradziu Warpu*, yra žinomas iš Motiejaus Strijkovskio kronikos (1582), šis vardas greičiausiai susijęs su javų varpos forma – išsišakojimu, „išsikrūmijimu“ (plg. *krūminis* dantis). Tuo tarpu užkalbėjimuose aptinkame gyvatės eufemizmą, padarytą pagal jos buveinę krūmuose, drėgnose vietose; visiškai taip pat vartojami eufemizmai, siejantys gyvatę su vandeniu, žeme ir panašiai, plg.: „Gyvacine, šaltinine, eik krūmelin, eik miškelin, baltos (gyvulio spalva) karvelės nekliudž!“; „neprisiglausi tu nei an samanų, nei po samanom, nei ant krūmo, nei po krūmu.“ Taigi užkalbėjimų *krūminė* ar *krūmininkė* („Krūmininke, žemininke, kur buvai, ti būk“, „Žeminė, krūminė, kur buvai, tį ir eik“) netu-

ri nieko bendra su M. Strijkovskio *Kruminie Pradziu Warpu*. Ne mažiau problemiškas yra ir užkalbėjimų *žemininkės* siejimas su Žemyna, nes tai vėlgį yra eufemistinis gyvatės pavadinimas pagal jos prigimtį ir buveinę, plg.: „Gyvate vandeninė, juodoji, margoji, skruoduola, žemine.“

Perkūno figūra užkalbėjimuose yra atskira tema. Perkūno (griausmavaldžio) hipostazę M. Zavjalova išžiūri V. Krėvės vargiai autentiškame užkalbėjime „Valiolio Dziejolio, per Dougio akmenėlį, per Bubį ūžuolėlį, tavį prašou, tau insakou <...>“, – čia išzvelgiamas „Bubio ažuolėlio“ ryšys su bičių dievu Bubilu ir teigiama, kad lietuvių užkalbėjimai atspindi dar vieną griausmavaldžio hipostazės aspektą per jo ryšį su bičių aviliu (nors nei Perkūnas, nei bitės užkalbėjime neminima). Perkūno kaip dievybės paminėjimai užkalbėjimuose yra problemiški, nes trys iš tokių paminėjimų yra iš V. Krėvės publikacijos, pora iš Mato Slančiausko užrašytų tekstų Lietuvos ir Latvijos paribyje (latvių užkalbėjimuose, kaip ir mitologinėse dainose, Perkūnas minimas dažnai), dviejose maldelėse į jauną mėnulį, kuriose minima Perkūno karalystė (šios maldelės neįtrauktos į M. Zavjalovos tezaurą), ir viename užkalbėjime nuo gyvatės, kuriame minimas griausmas. Išimtis gal būtų ketureilis „Perkūne, dievaiti, nemuški žemaičio, bet muški gudą, kaip šunį rudą“, bet ši maldelė (tiksliau – maldelės parodija) išeina už užkalbėjimų žanro ribų. O M. Zavjalovos teiginys, kad lietuvių užkalbėjimuose dažnai figūruoja pagoniškos dievybės (skirtingai nei baltarusių tekstuose), neatrodo pagrįstas.

Baigdamą dar norėčiau atkreipti dėmesį į kai kurias vertimo ir interpretacijos klaidas. Jų pasitaiko, nors šių sudėtingų tekstų vertimas šiaip jau gana profesionalus. Žodis *žemyje* užkalbėjime „Žemyje žemė, neturi valios ant šios žemės“ (p. 125) transkribuotinas kaip būdvardis *žemyja*, reiškiantis „žemiška, turinti žemės savybių“ (plg. *šviesyja aušrele* ‘šviesioji aušrele’) ir verstinas ne kaip daiktavardžio vietininkas „на земле земля“, o kaip būdvardis. Neteisingas yra užkalbėjimo nuo gyvatės „Mumine žemine, atsiimk

savo zjadus, atduok margai karvei sveikatu“ kreipinio vertimas „Матушка Жемине“ (ten pat). Viena vertus, žodis *žeminė* šiuo atveju nėra teonimas (tapatus deivei Žemynai), bet eufemizmas, reiškiantis, kad gyvatė yra lindinčioji žemėje ar panašiai. Kita vertus, žodis *muminė*, nors yra unikalus ne tik užkalbėjimų tekstuose, bet ir neįtrauktas į didįjį „Lietuvių kalbos žodyną“, paaiškintas pačios užkalbėtojos: „Ar patinėlis, ar patelė – nežinai, kas inkundo. Nu tai itai – „muminė žeminė“ (LUŠ 971). Taigi jis reiškia ne motiną, bet veikiausiai yra susijęs su tokiais žodžiais, kaip *maumas*, *munė* ir kitos panašios mitinės būtybės, turinčios neapibrėžtą pavidalą. Užkalbėjimas „Saula saulī, mėnuo mėnesiu, žemė žemi, upė upi“ verčiamas kaip „Солнце солнце, месяц месяцем, земля землю, река реку“ (p. 125), nors autentiškame rytų aukštaičių tekste vartojamas įnagininko (o ne galininko) linksnis, implikuojantis, kad saulė yra ir išlieka saule, mėnuo – mėnesiu ir t. t. Prie interpretacijos klaidų taip pat priskirtinas užkalbėjimo nuo karpų „Sakal makal, deg deg“ vertimas „гори, гори“. Šis užkalbėjimas priklauso gausiai variantų grupei „Žiogai žiogai, dek deguto“ (prašoma, kad žiogas išleistų deguto – rudo skysčio, kuriuo gydomos karpės), tad kalbama ne apie degimą ugnyje, bet „deguto varymą“.

Vaikų literatūra folkloristės akimis

Neseniai pasirodžiusi etnologės ir folkloristės Gražinos Skabeikytės-Kazlauskienės knyga¹ yra viena iš nedaugelio šiandieninių studijų, kurioje kvalifikuotai derinamos literatūrologinė, folkloristinė, iš dalies mitologinė literatūros vaikams analizė ir svarstoma pedagoginė bei psichologinė šios kūrybos vertė. Mokslininkės pasirinkta tyrimų kryptis perspektyvi, atverianti naujų žiūros galimybių iš karto keliose disciplinose. Kaip rašo

¹ Gražina Skabeikytė-Kazlauskienė. *Mitas – tautosaka – vaikų literatūra*, Vilnius: Gimtasis žodis, 2007. – 197 p.

Neišvengta ir lietuviškų tekstų transkripcijos klaidų. Pavyzdžiui, 162 puslapyje citata iš *Lietuvių tautosakos* penktojo tomo atrodo taip: „Auksute sidabrute, nei ap tau nieko padariau, nei tu man nieko padariai.“ Nežinia, ar dėl korektūros klaidos, ar dėl nepirminių šaltinių 274 ir 276 puslapiuose, tezaure, išivėlė rimta klaida – prie dangaus objektų nurodytos „dvi žvaigždes seserys – viena Polia, kita Lidia (Silva)“, kai užkalbėjimo originale sakoma: „Yra in dungaus dvi žvaigždes seserys: viena Polia, kita Liola“ (LMD I 941/13).

Visų minėtų bei nemintų tekstologinių, vertimo ir korektūros klaidų buvo galima išvengti, jei rengiant knygą būtų palaikyti ryšiai su lietuvių folkloristais ar lingvistais, nesunkiai galinčiais nurodyti tokias klaidas dar prieš knygai pasirodant. Tikrai gaila, kad tokie nesusipratimai trikdo lietuvių skaitytoją ir verčia būti įtariam net ir dėl iš tiesų rimtų dalykų, o rusų kalba skaitančiai auditorijai pateikiamas ne visai adekvatus lietuvių užkalbėjimų kontekstas.

Kad ir kaip ten būtų, pati knyga yra svarbus įvykis lietuvių folkloristikos istorijoje. Monografijoje atskleisti pagrindiniai lietuvių (greta baltarusių) užkalbėjimų pasaulio bruožai ir kuo jis skiriasi nuo baltarusiškojo. Į šį pasaulį patekęs skaitytojas tikrai bus nustebintas tyrimo ir tiriamojo objekto galimybių.

Daiva Vaitkevičienė

autorė, knygos tikslas buvęs išanalizuoti, „koks į vaikų literatūrą patenkančios archajinės informacijos turinys, kokiomis formomis ji įsilieja į autorinius kūrinius, koku mastu atitinka vaikiškąjį pasaulio suvokimą, kaip taikosi prie skirtingų laikotarpių literatūrinių tradicijų ir kaip veikia dalyvaudama jų kaitos procese“ (p. 7). Šių tikslų imtasi iš vidinės nuostatos ir įsitikinimo, kad „pirmą pradės gyvenimo tiesos saugomos senųjų kultūrų (mitologinių ir folklorinių) pasaulio modeliuose. Kadangi į juos įeina individo santykių su kolektyvu taisyklės, kolektyvas rūpinosi